

Gazzâlî'nin İhyâ'sında Hz. Ali'nin Tasavvufa Kaynaklık Eden Sözleri Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of Hazrat Ali's Words as a Source for Sufism in al-Ghazâlî's Ihyâ

Doç. Dr.

Muhammed Veysel Akkaya

İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İstanbul, Türkiye/ İstanbul Sebahattin Zaim University, Faculty of Islamic Sciences, İstanbul, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-4760-9951>

veysel.akkaya@izu.edu.tr

ROR ID: ror.org/00xvwpq40

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 27 Ağustos / 27 August 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Aralık / 17 December 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / 31 December 2024

Yayın Dönemi / Publication Period: Aralık / December

DOI: <https://doi.org/10.46231/sufiyye.1539404>

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Muhammed Veysel Akkaya).

Telif Hakkı&Lisans

Copyright&License:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/ This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği/ Kalem Education Culture Academy Association

Atıf / Cite as

Muhammed Veysel Akkaya, "Gazzâlî'nin İhyâ'sında Hz. Ali'nin Tasavvufa Kaynaklık Eden Sözleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Sufiyye* 17 (Aralık/December 2024), 289-314.

Öz

Hazreti Ali İslâmî ilimlerin hemen her alanına, söylediği hikmetli sözleriyle kaynaklık eden büyük bir sahâbîdir. Tasavvuf ilminde de sûfîler, onu yollarının öncüsü olarak takdim ederler. Tasavvufun temelini oluşturan makamlar hakkında ilk tasnif yapanın Hazreti Ali olduğunu belirtirler. İmam Gazzâlî İhyâü Ulûmî'd-Din adlı eserinde incelediği konuların hemen hepsinde, Hazreti Ali'nin sözlerine yer verip açıklamalar yaparak ilmi öncülüğünü ortaya koyar. İhyâ tasavvuf ilmi açısından diğer tasavvuf klasikleri ile karşılaştırıldığında Hz. Ali'nin sözlerine yer verme hususunda başta yer alır. Hz. Ali'nin tasavvuf ilmine mesnet olabilecek sözleri ile ilgili müstakil bir araştırmanın olmaması bizi tasavvuf klasikleri içerisinde sözlerinin en çok yer aldığı İhyâ bağlamında bir çalışma yapmaya sevk etmiştir. Bu makalede Hz. Ali'nin İhyâ'daki tasavvufa kaynaklık teşkil eden sözlerini Gazzâlî'nin hangi tasavvufî konularla irtibatlandırıldığı ve nasıl değerlendirdiği incelenmiştir. Bu çalışmanın sûfîlerce Hz. Ali'nin tasavvuf ilminin öncüsü olduğu iddiasının ne derece ispatlanabilir olduğu açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Makalede Hz. Ali'nin tasavvuf ilmi ile ilgili sözlerinden Gazzâlî gibi diğer büyük mutasavvıfların ne kadar etkilendiklerine örneklik etmesi amaçlanmıştır. Çalışmada söylem analizi ve metin tahlili yöntemleri kullanılmıştır. Hz. Ali tasavvufu bilgi kaynağı olarak görülen bâtin ilmi hususunda kalbine işaret ederek orada bulunan ilimden bahsetmiş, Gazzâlî de bu ilmin ancak mücâhede ve amelle öğrenilebileceğini belirtmiştir. Kur'ân tilâvetinde Hz. Ali bâtinî okuyuş tarzı olarak tedebbüre dikkat çekmiş ve Kur'ân'ı fehmetmeye teşvik etmiştir. Gazzâlî Kur'ân tilâvetinde bâtinî şartları sayarken tefehhümden de bahsetmiştir. Fehmin öğrenmekle değil kalb ile keşfi olacağını belirtmiştir. Ayrıca fehmin hikmetle doğrudan ilişkisine değinmiştir. Hz. Ali'nin hikmetli sözlerinin bu kaynaktan geldiği anlaşılmaktadır. Makalede sonuç olarak Hz. Ali'nin tasavvufun temel konularından bâtin ilmi, nefis, kalp, zühd, sabır, üns, uzlet ve ihlas hakkında çok önemli görüşleri olduğu tespit edilmiştir. Hazreti Ali'nin bu sözleri onun tefsir, fıkıh ve hadis ilminde olduğu gibi tasavvuf ilminde de en başta gelen sahâbî olduğunu gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Hz. Ali, Gazzâlî, İlm-i Bâtin, Fehm, Kalp, Nefis, Zühd

Abstract

Hazrat Ali is a great companion who has been a source of wisdom in almost every field of Islamic sciences with his wise words. In Sufism, Sufis present him as the pioneer of their path. They state that Hazrat Ali was the first to make a classification about the maqams that constitute the basis of Sufism. Imam al-Ghazâlî demonstrates his scholarly leadership by including the words of Hazrat Ali and making explanations in almost all of the subjects he analyzes in his work *Ihyâ' al-Ulûm al-Dîn*. When compared to other Sufi classics in terms of the science of Sufism, the *Ihyâ* takes the first place in terms of including the words of Hazrat Ali. The lack of an independent study on the sayings of Hazrat Ali, which can be a basis for the science of Sufism, prompted us to conduct a study in the context of the *Ihyâ*, which contains most of his sayings among the Sufi classics. This article analyzes how al-Ghazâlî connected the sayings of Hazrat Ali in the *Ihyâ*, which constitute a source for Sufism, with which Sufi subjects and how he evaluated them. We believe that this study is important in terms of the extent to which the Sufis' claim that the Prophet Ali was the pioneer of Sufism can be proved. The article aims to exemplify how other great Sufis such as al-Ghazâlî were influenced by the words of Hazrat Ali about the science of Sufism. Discourse analysis and textual analysis methods were used in the study. Hazrat Ali mentioned the science of the bâtin, which is seen as a source of knowledge in Sufism, by pointing to his heart, and al-Ghazâlî stated that this science can only be learned through spiritual struggle (*mujâdah*) and practice (*amal*). In the recitation of the Qur'ân, Hazrat Ali drew attention to *tadabbur* (deep contemplation) as a bâtinî style of recitation and encouraged to comprehend the Qur'ân. al-Ghazâlî also mentioned *tafahhum* (deep comprehension) while listing the bâtinî conditions for reciting the Qur'ân. He stated that *fahm* (comprehension) would be discovered with the heart, not by learning. He also mentioned the direct relationship of fahm with wisdom. It is understood that Hazrat Ali's wise words come from this source. As a result, the article concludes that Hazrat Ali had very important views on the science of the esoteric knowledge (*ilm al-bâtin*), the *nafs*, the heart, asceticism (*zuhd*), patience, intimacy with Allah (*üns*), seclusion (*uzla*) and sincerity (*ikhlas*), which are among the basic subjects of Sufism. These words of Hazrat Ali reveal that he was the foremost companion in the science of Sufism as well as in the science of exegesis (*tafsir*), jurisprudence (*fiqh*), and hadith.

Keywords: Sufism, Hazrat Ali, al-Ghazâlî, esoteric knowledge, fahm (comprehension), heart, nafs, ascetic.

Giriş

Mutasavvıflar arasında Hz. Ali'nin sahâbîler içerisinde tasavvuf ilminin en başta gelen öncüsü olduğu kanaati hakimdir. Bu görüşü dillendirenlerin başında meşhur sûfi Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) gelir. Ona göre Hz. Ali ledün ilmine sahip olmasından dolayı, tasavvufî inceliklere vâkıftır. Ancak savaşlar sebebiyle öğretmeye vakit bulamamıştır.¹ Bununla birlikte muhtemelen Hz. Ali'den kendisine ulaşan sözlere istinaden, tasavvuf ilmi ve tatbiki hususunda sahâbe içerisinde Hz. Ali'nin sûfilerin baş rehberi olduğu kanaatini taşır.² Ebû Nasr Serrâc (ö. 378/988) ise, sahâbe içerisinde Hz. Ali'nin haller ve makamlar konusunda, ilk söz söyleyen kimse olduğu tespitini yapar. Hz. Ali imanı kırk makam olarak tasnif etmektedir. Ana esasları sabır, yakîn, adalet ve cihat olup her bir esas on makamdan oluşur. Serrâc aktardığı bu rivayetin ona aidiyeti hususunda fazla araştırma yapmadığını da belirterek kanaatini rivayetin kesin aidiyeti şartına bağlar.³ Bazı muteber kaynaklarda Hz. Ali'nin bu tasnifi -kırk olarak bulunmasa da- on altılı halinde yer aldığını görmekteyiz.⁴

Hz. Ali'nin hikmetleri her ne kadar Şîî çevrelerde, sadece Ehl-i Beyt'ten gelen rivâyetlere itibar edildiğinden daha meşhur olarak bilinmekteyse de aslında Sünnî çevrelerde hak ettiği rağbeti görmüştür.⁵ Ancak bu rağbet başta Hulefâ-i Râşidîn olmak üzere diğer sahâbîlerin sözleri arasında Şîiler gibi özel bir ayrıma gerek duyulmadan yer aldığı için dikkatleri çekmemiş olabilir. Tasavvuf ilminde bir dönüm noktası olan İmâm Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) meşhur eseri *İhyâü ulûmi'd-dîn*'de, Hz. Ali'nin hikmetli sözlerine çokça yer vermesi buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Çalışmamız boyunca Gazzâlî'nin Hz. Ali'den aktardığı rivâyetleri hangi bağlamda kullandığı ve nasıl değerlendirildiği üzerinde

1 Ebû Nasr Serrâc, *el-Lüma'*, thk. Muhammed Edîb el-Câdir (Amman: Dâru'l-Feth, 2016), 179.

2 Osman b. Ali el-Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, thk. İ'sad Abdülhâdî Kindîl (Beirut: Dâru'n-Nehdatî'l-Arabiyye, 1980), 274.

3 Serrâc, *el-Lüma'*, 179.

4 bk. Ebu'l-Kâsım Hibetullah et-Taberî el-Lâlekâî, *Şerhu Usûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâa*, thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdân el-Gâmîdî (Riyad: Dâru Taybe, 2003).

5 Ehl-i sünnet çevrelerde Câhız'ın dört halifenin edebi sözleri ile ilgili derlemesi büyük itibar görmüş ve üzerine Arapça, Farsça ve Türkçe birçok şerhler yazılmıştır. bk. Câhız Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Kelîmâtî'l-Mietî li İmâm Ali b. Ebî Tâlib*, thk. Enver Mahmud Zeynâtî-Muhammed Ğâlib Ali Berekât (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 2009). Adem Ceyhan, *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri* (Ankara: Öncü Kitap, 2006).

durulacaktır. Hz. Ali'nin *İhyâ'* da yer alan sözlerinin ona aidiyeti hususu ayrı bir çalışma konusu olmakla birlikte, en azından Gazzâlî tarafından delil kabul edilmesi açısından bir değer taşımaktadır.

Gazzâlî *İhyâ'* da anlatacağı konu ile ilgili âyet ve hadisleri sıraladıktan sonra, sahâbî sözlerine ve selef-i sâlihînin görüşlerine yer verir. Ardından meseleyi sağlam bir mantık çerçevesinde ve derin bir tasavvufî bakış açısıyla tahlil eder. Gazzâlî konu ile ilgili sahâbî sözleri kısmına ilk dört halifenin sözleri ile başlar. Ancak çalışmamızda görülmüştür ki Hz. Ali'ye âit rivayetler diğer üç halifeye göre hayli fazladır. Bu açıdan konulara çoğunlukla Hz. Ali'nin sözleri ile başladığı görülür. *İhyâ'* da Hz. Ali'nin yaklaşık olarak iki yüz hikmetli sözünün yer almaktadır. Bunlar dini ilimlerin hemen hepsi ile alakalıdır. Bu sözler dikkatle incelendiğinde Hz. Ali'nin tefsir, fıkıh, akaid ve tasavvuf alanına ışık tutan bir ilmî üstünlüğünü ortaya koyması bakımından da önem arz etmektedir. Gazzâlî'nin bu rağbeti hadislerde Hz. Ali'nin ilim ve hikmetin kapısı olarak işaret edilmesinin ilmî ortamda bir ispatı gibidir.⁶ *İhyâ'* da Hz. Ali'nin sözlerinin belli bir kısmı da tasavvuf ilmine dairdir. Biz makalemizi Hz. Ali'nin tasavvufla alakalı sözleri ile sınırlayacağız ve diğer ilimlerde olduğu gibi onun tasavvuf ilminde de müstesnâ yerini tespit etmeye çalışacağız. Makalemizde usul olarak, Hz. Ali'nin sözlerini bazı temel tasavvuf konuları altında toplayarak, Gazzâlî'nin bu sözleri nasıl değerlendirdiğini ortaya koymaya çalışacağız. Bu yaklaşımla Hz. Ali'nin bahsi geçecek konu ile ilgili farklı tespitleri, o konunun başka açılardan da anlaşılmasını sağlayacağı gibi, konulara göre aynı sözlerin kazanacağı anlam zenginliğinin görülmesini de sağlayacağı muhakkaktır.

1. Bâtın İlmi

Tasavvuf alanında ilim, zâhir ve bâtin olmak üzeri iki boyutlu değerlendirilir. Bu yaklaşım ilmin bütünlüğünü yani görünen ve görünmeyen kısmının birbirinden ayrı olamayacağını göstermek bakımından önemlidir.

6 bk., Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Şâkir vd. (Mısır: Matbaatu Mustafa, 1975), "Menakıbu Ali", 73 (No. 3723); Ebu'l-Hasen Huseyme b. Süleyman, *Min Hadisi Huseyme b. Süleyman el-Kuraşî*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1980), 1/200; Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hakim en-Nisâburî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1990), 3/137 (No: 4638).

Sûfîler zâhir ilmini önemsedikleri kadar bâtın ilmini de önemserler. Onlara göre asıl âlim, kalbî ilimle kesbî ilmi birleştirebilen kimsedir. Kalbî ilim olmadan sadece zâhir ile yetinmek bir eksikliktir ve ayrıca zâhir ilmini dünyevî menfaatler için kullanmak sahibi için en tehlikelidir. Bu bağlamda Gazzâlî *İhyâ*'nın başında yer alan "İlim Bâbı" bölümünde, ulemâyı âhîret âlimleri ve kötü âlimler olarak iki kısımda inceler. Âhîret âlimlerinin vasıflarını izah ederek,⁷ onların öne çıkan vasıflarını bâtın ilmi, murâkabe, âhîret yolunu tanımak ve yola koyulmak, bunların keşfolmasında mücâhede ve murâkabeye sarılarak isteğinde samimi olmak şeklinde sıralar. Bütün bu özellikler sûfîlerin, kalbî ilmi elde etmek hususunda takip ettikleri usûllerdir. Âhîret âlimleri Hz. Ali tarafından "Rabbânî âlim" olarak vasıflandırılmaktadır. Gazzâlî, Hz. Ali'nin bu konudaki görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır:

İnsanlar üç kısımdır. Bunlar; Rabbânî âlim, kurtuluş yolunda olan talebe ve avam tabakasıdır. Avam tabakası her konuşana tabi olan, her rüzgâra meyleden, ilmin ışığı ile aydınlanmayan, ilim temeline dayanmayan kimselerdir. İlim maldan üstündür çünkü ilim seni korur, hâlbuki malı sen korursun. İlim vermekle çoğalır, hâlbuki mal vermekle azalır. İlim dindir, kişi onunla dinini öğrenir, hayatında kulluğu onunla elde eder, vefatında onunla güzel bir şekilde anılır. İlim hâkim, mal ise mahkûmdur. Malın faydası, malın bitmesiyle ortadan kalkar. Mal biriktirenler hayatta oldukları halde gerçekte ölüdür. Âlimler ise zaman devam ettikçe hep diridirler." Hz. Ali bu sözlerden sonra derin bir nefes alıp kalbine işaret ederek sözlerine devam etmiştir: "Âh! Burada çok ilim var, keşke onu taşıyacak birini bulsaydım. Aksine güvenilir olmayan talebe ile karşılaşıyorum. O dünya talebine dini alet ediyor. Allah'ın velîlere verdiği nimetlere, delilini halkın aleyhine kullanıyor."⁸

Gazzâlî, Hz. Ali'nin burada bahsettiği Rabbânî olan âhîret âlimlerinin vasıflarının ancak mücâhede ve amelle kazanılacağını belirtir ki bunlar da tasavvufî terbiyenin temel şartlarıdır. Sûfîlerin dilinde Rabbânî âlimlerin karşılığı âriflerdir. Ayrıca Hz. Ali'nin kalbine işaret ederek kalp ilminden bahsetmesi ve bu ilmi ancak ehil olandan başkasına verilmemesine işaret etmesi, şeyh tarafından kalbî ilimlerin ancak ona layık gönle sahip olan

7 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1983), 1/58-83.

8 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/72.

müritlere verilmesi, layık olmayana ise verilmemesi hususunda güzel bir örnek teşkil eder.

2. Kur'ân'ın İşârî Yorumu

Gazzâlî, Kur'ân tilâvetine yaklaşımı tilâvetin zâhirî şartları ile sınırlı değildir. O Kur'ân tilâvetine kalbin de katılması gerektiği hususunda önemli tespitlerde bulunmuştur. Bunlar tilâvetin tasavvufî açıdan bir değerlendirilmesi olarak görülebilir. Tilâvetin âdabını zâhir ve bâtın olarak ikiye ayıran Gazzâlî, her bir bölümü on madde halinde açıklar. Gazzâlî'nin bu tasnifi kıraat ilminin salt telaffuz olarak görülmemesi gerektiği açısından büyük önem arz eder. Gazzâlî'ye göre bâtınî şartlardan biri de tedebbür, yani âyetler üzerinde derinlemesine düşünerek meselenin özüne vukûfiyet sağlamaktır. Tedebbür kelimesi “bir işin sonucunu başından hesap etmek” anlamına gelir. Aynı kökten gelen tedbir, tedebbürün sonucu olarak “gereken önlemi almak”tır.⁹ O halde tedebbürde bulunan kişinin, Kur'ân okurken âyetlerde haber verilen hususların sonucunu öncesinden hesap ederek, âhirette kurtuluşu için bu dünyada tedbir alması gerektiği söylenebilir. Lügat manasının yanında tedebbür, Kur'ân için söz konusu olunca âyetlere sadece zihnen değil kalben de yaklaşmak, aynı zamanda üzerinde düşünerek anlamaya çalışmak, manalarına vâkif olmak, hükümlerini ve ne kastedildiğini ortaya çıkarmak demektir. Netice olarak Allah'ın âyetle ne kastettiği anlaşıldığında tedebbür yapılmış demektir.¹⁰ Gazzâlî'ye göre tedebbür, kalp huzurunun ötesinde bir ameldir. Zâhirde tertîl üzere Kur'ân okumaktan amaç da bâtında tedebbürün yerleşmesi içindir. Bu konuda Hz. Ali'nin şu sözüne yer verir: “İçinde anlayış olmayan bir ibâdetle hayır yoktur. Yine içinde tedebbür olmayan bir kırâatte de hayır yoktur.”¹¹

Kur'ân kıraatinin bâtınî şartlarından biri de tefehhümdür. Ona göre tefehhüm, her âyeti uygun düşen tarzda anlamaya çalışmaktır. Zira fehm

9 İlhan Kutluer, “Düşünme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/53.

10 Halid b. Abdulkerim Ellâhim, *Mefâtîhu Tedebbürü'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü Melik Fahd, 2004), 21.

11 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/282.

basit bir anlayış şekli değildir. Kalbî bir kıvam olup¹² kişinin tasfiye ile bu fehme ulaşmaya çalışması Kur'ân'la batını buluşmalara zemin hazırlar. Bu konuda Hz. Ali şöyle demiştir: “*Rasûlullah'ın insanlardan gizleyerek bana aktardığı bir sır yoktur. Ancak Allah azze ve celle'nin kuluna Kitâb'ında verdiği "fehmi" (anlayış) vardır. O halde Kur'ân okuyan bu fehmi elde etmeye çalışsın.*” Gazzâlî Hz. Ali'nin bu sözünü daha çok Kur'ân'daki ilâhî isim ve sıfatları fehmetmekle ilişkilendirerek, bu usul üzere Allah'ı tanımanın önemi üzerinde durur. Kur'ân'ın en büyük ilimleri olan ilâhî isimler ve sıfatların sırlarının ortaya çıkması için mânâları üzerinde derin tefekkür gerektiğini belirten Gazzâlî, bu mânâların kişiye ancak tevfik-i ilâhî ile açılacağını söyler.¹³

Gazzâlî, Hz. Ali'nin Kur'ân'ı fehmetmek ile ilgili sözünün salt bir aklı yaklaşımın ötesinde olduğu görüşündedir. Çünkü buradaki fehim kalbî bir durum olup Allah'ın lütfuyla âyetlerin inceliklerine vâkıf olmaktır. Meşhur sûfî Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) de zâhir ilmin avâma, fehmin ise havâssa ait olduğunu söylemiştir. Kişi Kur'ân'ı anlamaya çalışınca ilâhî yardım ile de fehmetmiş olacaktır. Ona göre Allah'ın veli kulları kendilerini fehme yönelten kimselerdir.¹⁴ İlk sûfî müellif Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) Kur'ân'ın fehmedilmesi hususunda da bir kitap kaleme alarak¹⁵ fehmin ilmî zeminini anlatmıştır.¹⁶ Gazzâlî'ye göre Kur'ân'ı sadece nakilden ibâret manalar olarak yorumlayan ve batinî mananın şahsi düşüncelerden ibaret olduğunu savunan kimselerin yaklaşımı Kur'ân'ın anlaşılmasına en büyük engeldir.¹⁷ Gazzâlî'nin bu tespitinden zâhir ve batinî birbirinden ayrı addedilmesinin tehlikeli olduğu anlaşılmaktadır. Elbette ki ez-Zâhir ve el-Bâtın olan Allah, her şeyin bir zâhirini bir de batinını yaratmıştır.

12 Ebu'l-Fadl Cemalüddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâru Sadîr, 1414/1993), “fhm”, 1/687; Ebu't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Firuzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhîr* (Kahire: Mustafa Bâbî, 1952), “fhm”, 4/161.

13 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 282-283; Gazzâlî, *İhyâ*, 3/24; Gazzâlî'den önce Ebû Tâlib el-Mekkî'de Hz. Ali'nin bu sözüne yer vererek benzer şekilde yorumlamıştır. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtû'l-Kulûb*, nşr. Âsım İbrahim Geylânî (Beirut: Dâru'l-Kutubi İlmiyye, 2005), 1/207.

14 Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd- Sa'd Hasen Muhammed Ali (Kahire: Dâru'l-Harem li't-Turâs, 1425/2004), 76.

15 Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Anezî el-Muhâsibî, *el-'Aql ve fehmi'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Kuvvetli (İrbid: Dâru'l-Fikr, 1971).

16 Muhammed İsa Yüksek, “Muhâsibî'nin Fehmü'l-Kur'ân'ı Bağlamında Kur'an'ı Anlamanın Neliği/Tefsir İlminin Öncülleri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 17/2 (Aralık 2023), 536.

17 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 285.

Dolayısıyla bir şeyin zâhiri var ise bâtını da vardır. İlâhî kelâmın da aynı şekilde zâhiri ve bâtını olup, bu ancak takvâda kemâl bulmuş kalbe gelen ilhâm ile anlaşılır ki işârî tefsirler bu minval üzere oluşmuştur. İşârî tefsiri kabul etmeyenlere karşılık Gazzâlî konuyu kişinin nakle dayanmadan kendi görüşü ile Kur’ân’ı tefsir etmesi bağlamında inceler. Ona göre Kur’ân’ın keyfî tefsiri yanlış olduğu gibi, zâhirden başka manası olmadığını savunmak da aynı şekilde yanlıştır. İşârî tefsirin olabilirliğini hadisler ve sahâbî rivâyetleri ile izah eden Gazzâlî,¹⁸ Hz. Ali’nin de şu sözüne yer verir: “Eğer isteseydim Fâtihatü’l-Kitâb’ın tefsirinden yetmiş deve yükü mana çıkarabilirdim.” Ona göre Kur’ân’ın zâhirinden başka manalarının olduğuna bu gibi sözler açık bir delil teşkil eder.¹⁹

Gazzâlî Kur’ân’dan Hz. Ali’nin “*feh*m” ile neyi kastettiğini bir başka yerde şöyle izah etmiştir: Bu fehim “...Allah dilediğine hikmet verir”²⁰ âyetinde geçen hikmet olup o da “Allah’ın Kitâb’ını fehmetmek” demektir. Bu durumda dînin inceliklerine vâkıf olmak (fıkıh), hikmetin kendisi olmaktır. “Biz o meseleyi Süleymân’ın fehmetmesini sağladık”²¹ âyetinde ona keşif yoluyla bildirilmesi âyette “*el-fehm*” ismiyle anlatılmaktadır.²² Bu mânâda Hz. Ali şöyle demiştir: “Kur’ân’ı fehmeden, inceliklerine vâkıf olarak o anlayışla tefsir eden kişi bütün ilimleri toplamıştır.” Ona göre Hz. Ali bu sözle Kur’ân’ın bütün ilimlere işâret ettiğini kastetmektedir. Bu sözdeki “feh” ise, İbn Abbas’ın (ö. 68/687-88) “Kime hikmet verilmişse, ona gerçekten pek çok iyilik ve güzellik verilmiştir.”²³ âyetinde hikmeti “feh” olarak tefsir etmesinde ortaya çıkmaktadır. O halde fehim yani hikmet kuluna Allah’ın bir lütfudur.²⁴ Hadislerde Hz. Ali’nin “hikmetin kapısı”²⁵ olarak nitelenmesi hatırlandığında, onun elde ettiği ilimlerin Kur’ân’ı fehmetmesiyle ortaya çıktığını söylemek mümkün olacaktır.

18 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 288.

19 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 289.

20 Ömer Çelik Meali (Erişim 15 Nisan 2024), el-Bakara 2/269.

21 el-Enbiyâ 21/79.

22 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/ 24.

23 el-Bakara 2/269.

24 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/ 290.

25 Tirmizi, “Menakıbu Ali”, 73 (No. 3723).

3. Kalp

Tasavvufu kalp, manevî hayatın merkezidir. Sûfîler kalbin mahiyeti ve amelleri üzerinde çok dururlar. Bu sebeple tasavvufa ilmü'l-kulûb, ma'rifetü'l-kulûb gibi adlar verilmiştir.²⁶ Gazzâlî'ye göre ruhânî kalp, insanın hakikati olup anlayan âlim ve ârif olan bir cevherdir. Mârifet orada meydana gelir. Allah'ı bilen, O'na yaklaşan, amel işleyen ve Allah katındaki hazineleri keşfeden de kalptir.²⁷

Gazzâlî, kalbin melik olması azaların da onun askerleri olması hadisini²⁸ rivayet ettikten sonra Hz. Ali'nin kalpler ile ilgili şu sözüne yer vermektedir: “Allah'ın yeryüzünde kapları vardır. Onlar kalplerdir. Kalplerin Allah'a en sevimli olanı en rakîk (yumuşak), saf ve kuvvetli olanıdır.” Sonra Hz. Ali bu sözünü şöyle açıkladı: “Dinde en kuvvetli olan ve yakînde en saf olan, din kardeşlerine karşı en yumuşak olanıdır.”²⁹

Hz. Ali'nin şu sözü de bu minvaldedir: “Kalpler kaplar gibidir, kalplerin en üstünü iyiliğe kap olanıdır.”³⁰ Gazzâlî Hz. Ali'nin “din kardeşlerine en yumuşak olan” sözünün şu âyetleri hatırlattığını belirtir: “...Beraberinde bulunan mü'minler kâfirlere karşı çok sert ve tavizsiz, kendi aralarında gâyet merhametlidirler.”³¹ “...O'nun nûru şöyle bir misâlde anlatılabilir: İçinde lamba bulunan bir fanus. Bu lamba kristal bir cam içindedir. Bu kristal cam da inci gibi parlayan bir yıldız benzer...”³² Âyetteki misal mü'minin nûru ve kalbidir.³³

Gazzâlî, kişide güzel ahlâk veya kötü huyun yerleşmesini, kalp ve amel ilişkisi bağlamında değerlendirir. Bununla birlikte kişide doğuştan gelen güzel huya eğilim de önemlidir. Ancak güzel ahlâkın yerleşmesi için mücâhede ve riyâzet, başkasını örnek almak da gerekmektedir. Bunlardan mücâhede ve riyâzetle güzel ahlâkı kazanmak, kişinin ancak kendini güzel

26 Süleyman Uludağ, “Kalb”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/231.

27 Nurbol Abubakirov, *Gazzâlî'de Kalp Kavramı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 112-113.

28 bk. Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Muhammed Abdusselâm Şâhin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 11/221.

29 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/10.

30 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/72.

31 el-Fetih 48/29.

32 en-Nûr 24/35.

33 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/10.

ahlâkın gerektirdiği davranışlara zorlayarak alıştırmasıyla mümkündür. Alçak gönüllü olmayı önce zorlanarak yapan kibirli bir kimse, buna devam ettikçe nefsinde alışkanlık haline gelecek ve artık zorlanmadan bu ahlâkı kazanmış olacaktır.³⁴ Gazzâlî günah ve sevapların da kişinin kalbine zaman içerisinde tesir edeceğini ve sonunda onda bir netice meydana getireceğini belirtir. Tevbe edilmeyerek küçük günahlara devam edildiğinde kişinin tevbe etmesi zorlaşır. Kalp şehvetlerin zinciriyle bağlanınca sonunda tevbe kapısı kendisine kapanarak önüne bir set olur. Kişinin bu hale gelmesi daha önce yapmış olduğu günahların bir neticesidir. Hz. Ali'nin şu sözü tam da bu durumu izah etmektedir: “*İman kalpte beyaz bir nokta olarak görünür. Kişi salih ameller yaptııkça bu nokta büyür. Kul imanını kemale erdirdiği zaman bütün kalp beyazlaşır. Nifak ise siyah bir nokta olarak görülür. Kişi haram amelleri yaptııkça bu siyah nokta büyür. Nifakı son haddine varınca da bütün kalp siyahlaşır.*”³⁵ Buna göre iman veya nifakın kalbe yerleşmesi kişinin yaptıklarını alışkanlık haline getirmesi ve sonunda kendisinde bu alışkanlığın yerleşmesiyle ilgilidir.

Gazzâlî, ibadetlerle yorulan kalbin nasıl dinlendirilmesi gerektiğini anlatırken Hz. Ali'nin bu konudaki sözlerini iki yerde aktarır. Birinci yoruma kalbin dinlendirilmesinin kişinin eşiyle özel vakit geçirmesiyle mümkün olacağını söyler. Böylece kişinin kalbi rahata kavuşarak ibadete güç kazanır. Kişinin eşiyle geçirdiği özel vakit, eğer müttakî kimse ise mübahlarla dinlenmesi demektir. Bu hususta “*Allah, sizi başlangıçta tek bir nefisten yarattı ve kendisiyle ünsiyet edip gönül huzuru bulacağı eşini de aynı cins ve mâhiyetten var etti.*”³⁶ âyetinde bahsedilen teskin, gönül huzuru ile ilgili Hz. Ali şöyle demiştir: “*Kalpelerinizi bir vakit dinlendirin. Çünkü zorlanırsa körleşir.*” İbâdet ile meşgul olan kimse, nefsin tabiatı gereği ibadetlerden usanacak ve ileri giderse Hak'tan uzaklaşmaya başlayacaktır. Bu kötü duruma düşmemek için nefsi dinlendirmek gerekecektir. Bu da kişinin eşiyle birlikte oturup sohbet ederek, ona bakarak ve onunla oynaşarak nefsinin rahata kavuşturmasıyla mümkündür.³⁷

İkinci olarak aynı söze niyet kısmında yer verir. Niyet kalbin bir sıfatı olup onu harekete geçiren şey bilgidir. Bilgi olmadan niyet olmaz,

34 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/58-59.

35 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/60. Benzer yorum için bk. Serrâc, *el-Lüma'*, 150.

36 el-A'raf, 7/189.

37 Gazzâlî, *İhyâ*, 2/30.

niyetin aslı ve şartı ilimdir. Çünkü insan, hakkında bilgisi olmadığı bir şeyi istemeyecektir.³⁸ Niyet kişinin sadece kendi isteğine bağlı değildir. Niyetin asıl saiki nefsin amacının bulunduğu bir şeye meyletmesidir. Âşık olmayan birinin, âşık olmaya niyet etmesi nasıl mümkün değilse amellerde de niyet buna benzer. Çünkü kalbi kendi isteğimizle bir şeye yöneltmek, ya da istediğimiz zaman onu yönetmek imkânsızdır. O halde kişi, bir iş yaparken kalbinde niyetin bulunup bulunmamasına bakmalıdır. Bu anlamda kalbinde hangi niyet var ise onu yapması, kalbinde niyet bulunmayan şeyi yapmasından üstündür. Niyeti olduğu halde uzun süre ibadetten dolayı ibadet isteği zayıflayan kimsenin, eğer bir zaman neşeli hoşça vakit geçirmek ve sohbet etmekle ibadete istek ve arzusu yenilenecekse, bıkkınlık haliyle isteksiz bir şekilde namaz kılmaktansa, o zaman diliminde neşeli hoşça vakit geçirmek üstündür. Çünkü böyle bir dinlenmenin ardından, asıl işi olan ibadete daha istekli bir şekilde sarılacaktır. Bu hususta selevin sözlerine yer veren Gazzâlî, Hz. Ali'nin şöyle dediğini nakleder: *“Kalplerinizi rahatlatınız. Çünkü kalpler usandığında körleşir.”* Ona göre Hz. Ali'nin bahsettiği rahatlatma bir incelik olup bunu ancak işin kabuğunda kalmamış derin anlayış sahibi kimselerin anlayabilir. Buna işinin uzmanı bir doktorun harareti artmış hastayı, yine hararet verici olan et ile tedavi etmesi güzel bir örnektir. Alanında uzman olamamış doktor ise bu tedaviyi mantıklı bulmaz.³⁹ O halde dini hayatı sağlıklı yaşamak için önce dinî meseleleri iyi anlamak ve onları uygulama esnasında doğru adımlar atmak, uygulama sürecinde ortaya çıkacak problemleri uzman bir doktor hassasiyetiyle çözüme kavuşturmak gerekir. İbadetlere, dini hizmet ve faaliyetlere büyük bir iştahla sarılan nice kişi, bir zaman sonra bıkkınlığa düşerek uzaklaşır. Hâlbuki süreci sağlıklı işletmek için Gazzâlî'nin belirttiği gibi, iç dünyasını göz ardı etmemelidir.

Gazzâlî kalplerin çeşitlerini izah ederken hasta kalpleri⁴⁰ anlatır ve tedavisi için yapılması gerekenler üzerinde durur. Ona göre öncelikle koruyucu hekimlik gibi hastalanmalarına sebep olan şehvetlerin; nefsin istek ve arzularının terk edilmesi esastır. Hz. Ali şöyle der: *“Kim cennete iştiağ duyuyorsa şehvetlerden -nefsin istek ve arzularından- uzaklaşarak*

38 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/365.

39 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/375-376.

40 el-Bakara 2/10.

onlardan vazgeçsin.”⁴¹ Gazzâlî bu söz bağlamında bütün âlim ve hakîmlerin mutluluğa erişmenin tek yolunun, nefsin arzularını engellemek ve onun isteklerini muhalefet etmek olduğu konusunda görüş birliği içinde olduklarını ve buna inanmanın zaruri olduğunu belirtir.⁴²

4. Nefs

Kelime olarak nefis; can, ruh, su, ceset, bir şeyin özü, cevher gibi anlamlara gelir.⁴³ Kur’ân ve sünnette farklı anlamlarda kullanılan nefis kavramı,⁴⁴ tasavvufi kaynaklarda daha çok kötülüğün kaynağı olması itibarıyla öne çıkmıştır.⁴⁵ Nefs, kendisinde hareket, his ve hayat kuvveti bulunan latif bir cevherdir.⁴⁶ Gazzâlî nefsi iki anlamda inceler. İlkinde, insanda gazap ve şehvet kuvvetini bir araya getiren manadır. Bu tanım daha çok sûfîler arasında yaygındır. Çünkü sûfîler nefsi, insandaki kötü sıfatları birleştiren latife olarak görürler. Bunun için de nefisle mücâhede etmek gerektiğini söylerler. İkinci olarak nefis insanın hakikati yani kendisidir.⁴⁷

Gazzâlî, her nefsin terbiyesi için yapılacak riyâzetin aynı olmayacağı üzerinde durmuştur. Bu terbiye farklılığı tasavvufta seyr u sülûkun kişiye özel olmasının da en temel sebebi olarak karşımıza çıkar. Gazzâlî’ye göre her insan için mücâhede ve riyâzet usulü, durumlarının farklılığına göre değişir. Bu durumda kişiyi dünya ile ilgili hangi hususlar sevindiriyorsa onu terk etmesi gerekir. Bunlar mal, makam, sözüne itibar edilmesi, hüküm vermede ve idarecilikte önde olmak, ders okutmak ve konuşma yaptığında onu takip edenlerin çokluğu gibi şeyler olup kişiden kişiye değişiklik arz edecektir.⁴⁸ Nefs ile yapılacak mücâhede de riyâzet gibi ki-

41 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/67.

42 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/67.

43 İbn Manzûr, “nfs”, 6/4500.

44 bk. Mehmed Ali Aynî, “(Nefs) Kelimesinin Manaları”, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 4/14 (1930), 46-52; Mehmet Uyar, “Tasavvufta Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağların Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefs ve İlgili Kavramlar Örneği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2016), 170-174.

45 bk., Serrâc, *el-Lüma’*, 393; Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Ta’arruf li mezhebi ehli’t-tasavvuf* (Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993), 31; Ali b. Osmân el-Cüllâbî el-Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb/Hakikat Bîlgisi*, ed. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 259.

46 Kaşânî, Abdurrazzâk, *İstîlâhâtü’s-Sûfiyye*, thk. Abdu’l-âl Şâhîn (Kahire: Dâru’l-Menâr, 1992), 115.

47 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/4.

48 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/63.

şiyeye özel olduğuna göre kişi nefisini hesaba çekerek onu durumuna göre cezalandırmalıdır. Bu da muhâsebeyi gerektirir. Nefsi işlediği günah çeşidine göre, onu günahattan engellemekle cezalandırmak en doğrusudur. Mesela gözü bir kadına bakıyorsa bakmamakla cezalandırmalıdır.⁴⁹ Âyete de “Gözlerini harama bakmaktan sakınsınlar.”⁵⁰ buyrulur. Nefsin fazîletleri ve virdleri yapmakta tembellik göstermesi durumunda ise onu önce daha çok virdleri yapmakla ve üzerine birçok vazifeler yüklemekle terbiye etmelidir. Ancak nefis bu şekilde bir mücâhedeye yanaşmazsa Allah yolunda gayretli olanların hikâyelerini dinlemek onun imdadına yetişecektir. Bu hususta en etkili ilaç ise, Allah’a kullukta gayretli birinin sohbetine ve onunla arkadaşlığa talip olmaktır. Fakat bu tür kimseleri bulmak zor olduğu için, geçmişteki zâtların haberlerini okumak, dinlemek de bir çözümdür. Bu konuda bazı örneklere yer veren Gazzâlî, Hz. Ali'den de bir hatıra aktarır. Hz. Ali'nin arkadaşlarından biri şöyle anlatmıştır:

Ali'nin ardında sabah namazı kılmıştım. Selam verdikten sonra sağına döndü. Üzüntülü bir hali vardı. Güneş doğuncaya kadar bu şekilde kaldı. Sonra elini çevirerek şöyle dedi: Allah'a yemin olsun ki ben Muhammed'in ashabını gördüm. Bugün insanlarda onlara benzeyen kimselerle karşılaşmıyorum. Onlar saç başı dağınık, tozlarla bulanmış, benizleri sararmış bir halde sabaha çıkarlardı. Çünkü bütün geceyi secde ve kıyamda geçirirler, Allah'ın kitabını tilavet ederlerdi. İstirahatları secdede olurdu. Allah'ı zikrettikleri zaman ağacın rüzgârlı günde sallanması gibi sallanırlardı. Gözleri yaşlı olur hatta elbiselerini ıslatırdı. (Etrafındakileri kastederek) Sanki bunlar gâfil olarak gecelemişler.⁵¹

Gazzâlî tedavi konusunu anlatırken, gerçek âfiyet içinde olmanın nefsin aşırılıklarından emin olmak ile mümkün olduğu yorumunu yapar. Ona göre gerçek âfiyet günahları terk etmektir. Bu tanıma göre kişi hasta iken günahlardan uzak duruyorsa hastalık onun için bir âfiyettir. Allah'a isyan içinde olan aslında âfiyet içinde değildir. Bu görüşünü desteklemek için Hz. Ali'den şöyle bir hatıra nakleder:

Hz. Ali Irak'ta Neptîler'in süslendiğini görünce bunun nedenini sorması üzerine ona şu bilgiyi verirler: “Ey mü'minlerin emiri! Bu onların

49 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/406.

50 en-Nisâ 4/30-32.

51 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/411.

bayram günüdür. Bunun üzerine Hz. Ali şöyle demiştir: “Allah’a isyan edil-meyen her gün bizim için bir bayramdır.”⁵²

5. Zühd

Zühd lügatte dünyaya rağbet ve hırsın zıddı olup dünyalığa rağbet et-memek, ondan yüz çevirmek demektir. Bir kişinin zâhid olması demek aynı zamanda onun kendini ibadete vermesi anlamına gelir.⁵³ Tasavvufta zühdün tarifleri çoktur. Bu her bir sûfînin yaşadığı zühdü tarif etmesinden kaynaklanır. Zühdün nelere karşı olması gerektiği konusunda da farklı görüşler vardır. Zühdün haramda vacip olacağı ancak helalde fazilet ol-duğu söylenmiştir.⁵⁴ Dünya malına sahip olan ile olmayanın zühdü ara-sında da fark vardır. Fakir olup da zühd ehli olanlar bazı âyet ve hadislere istinaden daha çok övülmüştür. Ancak her ikisinde de asıl mesele kalbin zühdü elde etmiş olmasıdır.⁵⁵ Sûfîlerin dünya ile kastettikleri ise kişinin dünyadan gönül bağladığı şeylerdir.

Gazzâlî’ye göre insanı ahirette helâke götürecek şeylerden biri de kendisine bağlandığı dünyalık olup ona karşı tavır alınması gerekir.⁵⁶ Sûfîlerin dünya kavramı ile neleri kastettikleri üzerinde durarak geniş tahliller yapar. Bu konuda Hz. Ali’den de sözler aktarmaktadır. Hz. Ali’nin dünya ile ilgili sözlerinin anlaşılması için hayatında dünyalığa karşı tavrı-nın bilinmesi gerekir. Bu konuda Serrâc dört halifenin dünya karşısında nasıl bir zühd tavrı sergilediklerini anlatırken Hz. Ebû Bekir’in elinde bulunan dünyalığın hepsini, Hz. Ömer yarısını, Hz. Osman bir kısmını infak ettikleri tespitini yapar. Hz. Ali’nin zühdü ise “*dünya malı etrafın-da dolaşıp onu talep etmeyen ve istemediği halde kendisine dünyalık gelirse onu reddeden ve ondan kaçan*” şeklindedir.⁵⁷ O halde sahâbîlerin en zâhidi

52 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 289.

53 İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, 3/196-197.

54 Ebu’l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye li ilmi’t-tasavvuf*, thk. Abdülhâlim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Dârü’ş-Şuab, 1989), 239-242.

55 Mekkî, *Kûtu’l-Kulûb*, 1/404.

56 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/201-205.

57 Serrâc, *el-Lüma’*, 182.

kabul edilen Hz. Ali'nin,⁵⁸ dünyalığa yaklaşımı bu bağlamda değerlendirilirse anlamlı olacaktır.

Gazzâlî kişi için nelerin dünyalık olacağını anlatırken Hz. Ali'nin bir rivayetine yer verir. Hz. Ali dünyayı tanıyıp onu terk etmek ve âhireti tanıyıp onu istemek gerektiğini belirtir.⁵⁹ Ona göre dünyalıklar altı gruptan oluşur. Bunlara karşı zühd tavrı sergileyebilmek için, aslında zâhirde görülen cazibelerine kapılmamak gerekir. Bunun için onların hakikatteki durumunu düşünerek hareket etmek yerinde olacaktır:

Dünya altı şeyden ibarettir. Bunlar yenilen, içilen, giyilen, binilen, nikâhlanan ve koklanan şeylerdir. Yenilen şeyler içerisinde en üstünü baldır. Hâlbuki o arının kusmuğudur. İçilenlerin en üstünü sudur. Ancak ondan istifadede de iyi ve kötüler eşittir. Giyeceklerin en üstünü ipekli olandır. Hâlbuki o da bir kurdun ürünüdür. Binilecek şeylerin en üstünü attır. Oysa onun üzerinde de insanlar öldürülür. Nikâhlananların en üstünü kadındır. Nikâh lezzeti ise iki avret yerinin birleşmesiyle gerçekleşir. Kadın en güzel yerini süslemesine rağmen, nikâh lezzeti için ondan en çirkin yeri istenir. Koklanan şeylerin en üstünü misk iken, o da aslında kandan ibarettir.⁶⁰

Anlaşılan o ki dünyalık olarak en çok rağbet edilen şeylerin görünüşteki cazibesi ne olursa olsun, hakikat gözüyle bakıldığında geçici cazibesine kapılmamak zühd tavrıyla mümkün gözükmektedir. Yine bu hususta Hz. Ali'ye: Mü'minlerin emiri! Bize dünyanın özelliklerini anlat diye sorulunca şöyle demiştir:

Onu sana nasıl anlatayım ki, o öyle bir mekândır ki içinde kalan sıhhatli ise (bir gün) hasta olur, emin olan (bir gün) pişman olur, fakir olmaya çalışan (bir gün) mahzun olur, zengin olmaya çalışan (bir gün) fitneye düşer. Helâlinde hesap, haramında azap, şüphelilerinde de (şer'î olarak) kınanma vardır." Bir defasında da bu konudaki soruya şöyle cevap vermiştir: "Uzun mu kısa mı anlatayım?" Kısa anlatınız denilince şöyle demiştir: "Helâli hesaptır, haramı azaptır."⁶¹

58 bk. Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hakîm Nisâburî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990) 3/137 (No. 4638); Ebu'l-Hasen Huseyme b. Süleyman, *Mîn Hadisi Huseyme b. Süleyman el-Kuraşî*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1980), 1/200. Zeynüddin Muhammed Abdürraûf el-Münâvî, *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fi Terâcimi's-Sâdeti's-Sûfiyye*, thk. Muhammed Erib el-Câdir (Beirut: Dâru Sadır, ts.), 1/100. 59 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/207.

60 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/210-211.

61 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/208.

Gazzâlî, Hz. Ali'nin bahsettiği dünyalık altı şeyden giyecek hususunda zühdün ölçüsünün zaruret ile yetinmek olduğunu söyler. Bu da giyecek şeylerin tek olması ve lüks olmamasıyla mümkündür. Bu konuda Peygamber Efendimiz ve sahâbîlerden örnekler aktaran Gazzâlî, Hz. Ali'nin halifelîği döneminde bile çok ucuz bir elbise giydiğini ve bundan dolayı Allah'a hamdettiğini belirtir. Hz. Ali'nin bu şekilde davranmasının sebebi şu sözünden anlaşılmaktadır: “Allah Teâlâ hidâyet rehberlerinden, insanların en aşağı halde bulunanları gibi görünmeleri, onların seviyelerini inmeleri hususunda söz almıştır. Böylece zenginler onlara uyar ve fakirler fakirliklerinden dolayı kınanmazlar.” Gazzâlî buna örnek olarak yine Hz. Ali'nin kaba elbise giydiği için ayıplanınca “O tevâzuya daha yakın, Müslüman için daha uygundur” dediğini nakleder. Hz. Ali önder zatların tevazu göstermesi, halkının en aşağısının seviyesine inmesi hususunda Hz. Ömer halife olunca ona şöyle bir hatırlatmada bulunmuştur: “Eğer iki arkadaşına kavuşmak istiyorsan, gömleğini yukarı çek, eteğini kısalt, ayakkabını yama ve doymayacak kadar ye!”⁶²

Gazzâlî dünyanın sıfatlarını misallerle açıklarken, onun bir yılan gibi olan özelliğine dikkat çeker. Ona göre insan dünyadan bir şeyin kendisine gelişini yumuşak ve hoş bir durum olarak algımlarken kendinden bir şeyin alınışını sert ve kötü bir durum olarak algılar. İnsanın bu haline örnek olarak Hz. Ali'nin, Selmân el-Fârisî'ye (ö. 36/656 [?]) yazdığı bir mektuptan bahseder. Mektupta Hz. Ali dünyayı şöyle tasvir etmiştir:

Dünyanın misali yılan gibidir. Ona dokunulunca yumuşaktır, zehiri ise öldürücüdür. O halde dünyadan seninle birlikte olan şeyler sebebiyle, hoşuna giden bu şeylerden yüz çevir. Dünyadan ayrılacağına kesin inandığın şeylerin endişelerini bırak. Dünyada en çok sevindiğin şeyler, en çok sakındığın şeyler olsun. Dünya ile arkadaşlık yapan, ne zaman onunla tam olarak sevinirse ardından hoş olmayan bir başka şey gelip onu götürür.

Gazzâlî bu bağlamda dünya ile alakalı yapılacak işlerde başlangıçların kolay ve yumuşak görüldüğünü belirtir. Ancak kişi sonunun da başlangıcı gibi tatlı olacağını zannederek aldanır. Hâlbuki dünyaya dalmak kolaydır ama ondan selâmetle çıkmak zordur.⁶³ Ona göre Hz. Ali'nin dünyayı yılanına benzetmesini, kişinin mal edinmesi olarak anlar. Mal

62 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 234.

63 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/216

yılana benzer, usta kimsenin elinde olursa ondan panzehir elde eder, ancak gâfil kaldığında yılan onu öldürür. Yılan gibi olan malın zehrinden kurtulmanın beş yolu vardır. Bunlar malın ihtiyaç için korunması; gelir kaynağını gözetmek, ihtiyacı kadarıyla yetinmek; masraflara dikkat edip uygun yere sarf etmek; almak, bırakmak, harcamak ve tutmakta niyetini düzeltmektir. Aldığını kendisine ibadette yardımcı olsun diye alması ve almadığını da mala karşı zafiyetinden dolayı almamasıdır. Malı hakir görüp onu bırakması uygun olur. Bunu yapabilene malı zarar vermeyecektir. Hz. Ali malda niyetin doğruluğu konusunda da şöyle demiştir: “*Bir kimse yeryüzündeki bütün malı edinmiş olsa ve bununla da Allah'ın rızasını kastetmiş olsa, o zâhiddir. Ancak bütün malı terketse ve bunu yaparken de Allah rızâsı için yapmasa, o zâhid değildir.*” Gazzâlî bu sözden hareketle aslında kişinin bütün hareketlerinin ve hareketsizliklerinin sadece Allah için olması gerektiğini söyler. Buna en çarpıcı örnek, ibadetten en uzak olan yemek ve tuvalete gitmektir. Bunlarda kişi ibâdetle yardımcı olmak niyeti taşırırsa ibâdet yerine geçer.⁶⁴

Gazzâlî mal sevgisinin kötülüğünü ve ondan nasıl kurtulmak gerektiğini anlatırken, Hz. Ali'nin mala karşı tavrını örnek gösterir. Hz. Ali eline bir dirhem alarak şöyle demiştir: “*Sen benden çıkmadıkça bana faydalı olmazsın...*”⁶⁵ Hz. Ali mal için ayrıca şöyle söylemiştir: “*Ey altın! Benden başkasını kandır, Ey gümüş! Benden başkasını kandır!*” Gazzâlî Hz. Ali'nin bu sözünü yorumlarken, onun dünyalığa karşı kalbinde yönelme eğilimleri hissedince, bu şekilde nefesine telkinde bulunarak, kendisini koruduğunu söyler. Eğer bu konuda Rabbi'nin işaretini görmeseydi belki de aldanabilirdi. Gazzâlî'ye göre bu işaret, “*mutlak zenginlik*”tir. Peygamber Efendimiz zenginliğin (insanların çoğunun zannettiği gibi) mal çokluğu olmadığını, asıl zenginliğin gönül zenginliği olduğunu bildirmiştir.⁶⁶ Gazzâlî mutlak zenginliğe kavuşmanın çoğu kimse için uzak bir şey olduğu kanaatinde. İnsanlar için en iyisi, sadaka verseler ve hayırlara harcasalar da ihtiyaç fazlası malı yanlarında bulundurmamalarıdır. Çünkü insanlar, malları olunca dünya ile yakınlık kurmaktan ve ondan zevk almaktan

64 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/264.

65 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/233.

66 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *Sahîhü'l-Buhâri*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necâh, 1422/2001), “rikak”, 15, (6442).

kendilerini alamazlar.⁶⁷ Bu hususta yapılması gereken infak ehli olmaktır. Hz. Ali demiştir ki: “*Dünya sana yöneldiği zaman sen ondan infak et, o infak etmekle yok olmaz. Dünya senden uzaklaştığında da infak et, çünkü o senin elinde kalmayacaktır.*”⁶⁸ Buna göre mal için en iyi tavır onu infak etmektir. Böylece o en doğru şekilde kullanılmış ve kalıcı bir fayda elde edilmiş olur. Yine Hz. Ali infakın zenginlikle alakalı olmadığına, kişi her durumda infak ettiğinde dünyaya bel bağlamamış olduğuna işaret etmiştir. Âyette bollukta ve darlıkta infak edenler övülmüştür.⁶⁹

6. Sabır

Gazzâlî sabrı mârifet, hal ve amel ile açıklamaktadır. Sabır, hevâ yani nefsin kıskırtmasına mukavemet göstererek dinin teşviklerinde sebat etmektir.⁷⁰ Sabrı imanın temeli olarak gören Gazzâlî, bu hususta Hz. Ali'nin şu sözüne yer verir: “*İman dört direk üzerine bina edilmiştir: Yakîn, sabır, cihad ve adalet. Sabrı açıklarken de şöyle demiştir: İmanda sabrın yeri, bedendeki baş gibidir. Başı olmayanın vücudu yok demektir. Sabrı olmayanın imanı da yoktur.*”⁷¹ Gazzâlî sabır konusunda hadîs-i şerifte geçen “*sabrın imânın yarısı*”⁷² olması hususunu izah ederken, imanın ilişkilendirildiği duruma göre taksimatının da farklı olacağı kanaatinde. İman, iman esaslarını tasdik etmek ve bu tasdik gereği ortaya çıkacak ameller ile ilişkilendirilince tasdik karşılığı yakîn, amelin karşılığı da sabır olur. Aslında bir başka hadiste imanın yaklaşık yetmiş şubesinin bulunduğu bildirilmesi,⁷³ bu bilgi ile çelişmez. Çünkü mârifet ve amellerin birçok bölümü olunca iman bütün bunları kapsar.⁷⁴ Buna göre Hz. Ali'nin sözü de hadis ile çelişkili olmayıp, aynı şekilde farklı bir açıdan taksimat olarak değerlendirilmelidir.

67 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/203.

68 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/246.

69 Âl-i İmrân 3/134.

70 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 65.

71 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 62.

72 Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, 7/3180.

73 Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâburî Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhi Müslim*, thk.

Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru't-Türâsi'l-Arabî, 1900) 1/63, “iman”, 35.

74 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 66.

7. İhlas

Gazzâlî ihlas bahsinde de Hz. Ali'nin bir sözüne yer vermiştir. İhlas kelimesi kurtulmak, selâmete ermek anlamına geldiği gibi, saf hale gelmek, katıksız olmak da demektir.⁷⁵ İhlas manevî olarak kuvvetli olanların ve âbidlerden seçkin olanların mertebesidir.⁷⁶ Gazzâlî ihlası anlatırken kendisine hiçbir şeyin karışmadığı saf olan şeye halis dendiği gibi, saf hale getirme fiiline de ihlas deneceğini söyler. Buna örnek olarak da Nahl suresinde bahsedilen sütü verir. Süte kan ve pislik karışmadığı için ona “hâlis” denir.⁷⁷ Sütün halis oluşu, onun karışması imkân dâhilindeki hiçbir şeyin karışmamış olmasıdır. Gazzâlî ihlâsı da buna benzetir. Hz. Ali'den de amelde ihlaslı olmak ile ilgili şu sözü aktarır: “*Amelin azlığından dolayı ameli çoğaltmaya değil, asıl amelin kabulüne önem veriniz.*”⁷⁸

8. Huşû

Namaz ibadetinde bâtinî şartların başında huşû gelir. Ulemâ ve sûfiler namazda huşûnun nasıl olması gerektiği ile ilgili geniş izahlarda bulunmuşlardır.⁷⁹ Huşû sözlükte bakışını yere indirmek ve kapatmak, sesini kısmak, sakinleşmek demektir.⁸⁰ Bütün bu anlamlar kulun Rabbi karşısında duruş hallerini çağrıştırır. Huşû kavramın, kişinin kendisini Allah'ın azameti karşısında küçük görmesi, acizliğini hissederek kalbinin yumuşaması, Allah'ı saygı ile anması, Allah korkusuyla kaygılanması demektir.⁸¹

Gazzâlî'nin huşû sahiplerinin namazdaki halleri ile ilgili verdiği örneklerden biri de Hz. Ali ile ilgilidir. O namaz vakti gelince titrediğinden ve yüzünün renginin solduğundan bahseder. Kendisine “*Sana ne oldu ey*

75 İbn Manzûr, “h-l-s”, 7/26-27.

76 Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *er-Riâye li Hukûkillah*, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 156.

77 bk. en-Nahl 16/66.

78 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 379.

79 bk. A. Galip Gezgin, “Kur'an'da ‘Huşû’ Kelimesinin Semantik Analizi”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2000), 79-106; Abdurrahman Kasapoğlu, “Bir Dinî Tecrübe Olarak Kur'an'da Huşû”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/15 (2005), 177-190; Abdullah Çolak, “Allah'a Karşı Derin Sevgi ve Saygının Bir Tezahürü Olarak Namazda Huşû”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 7/16 (2009/1), 183-206.

80 İbn Manzûr, “Huşû”, 8/ 71-72.

81 Kasapoğlu, “Bir Dinî Tecrübe Olarak Kur'an'da Huşû”, 189; Çolak, “Allah'a Karşı Derin Sevgi ve Saygının Bir Tezahürü Olarak Namazda Huşû”, 205.

mü'minlerin emîri! diye sorulunca: Allah'ın göklere, yere, dağlara arz ettiği ve fakat onların yüklenmekten kaçınıp, korktukları halde insanın onu yüklediği emanetin vakti geldi." demiştir.⁸² Hz. Ali bu sözünde; "Şüphesiz biz emâneti göklere, yere ve dağlara arz ettik de onlar onu yüklenmekten çekindiler ve onun sorumluluğunu yerine getirememekten korktular. Ne var ki, onu insan yükledi. Bunca kabiliyet ve nimetlerle donatıldığı halde yüklediği emânetin hakkını veremeyen insan ne kadar zâlim, ne kadar câhildir."⁸³ âyetine işâret ederek buradaki emanetle namazdaki huşûya dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Gazali bu emanetin mârifet ve tevhid olduğunu belirtir.⁸⁴ Hz. Ali'nin namazdaki huşûyu bu âyetle birleştirmesi, ahiret mesuliyetinin ağırlığı sebebiyle yerine getirememekten korkulması gerektiği gibi, namaz kılan kimse de kalben dünyadan çıkıp âhiret âlemine geçtiği için,⁸⁵ mizanda hesap verirken mükâfat ya da cezâ ile karşılaşabileceğini tefekkür etmesi açısından önemlidir.

9. Üns

Muhabetin meyvelerinden biri olan üns, yalnızlığın zıddı olup yakınlık demektir.⁸⁶ Üns yakınlığın verdiği seviç ve rahatlaktır.⁸⁷ Tasavvufta üns, Allah'a itimat etmek, onunla huzur bulmak ve ondan yardım istemektir.⁸⁸ Gazzâlî ünsiyeti kalbin Allah'ın cemâlini mütâlaa ile ferahlamasının müjdenmesi olarak tarif eder. Ona göre ünsiyetin hususi işâreti gönlün insanlarla birlikte olmaktan sıkılması, bıkıp usanması ve zikrin lezzetine düşkün olmasıdır. Hz. Ali bu konuda şöyle demiştir:

Onlar öyle bir topluluktur ki, elde ettikleri ilim onları için hakîkate teksif olmalarını sağlamıştır. Yakînin ruhuna ermişlerdir. Nimet içinde olanların sert gördüklerini onlar yumuşak bulurlar. Cahillerin yabancılaştıklarına onlar ünsiyet kurmuşlardır. Dünyaya bedenleri ile eşlik ederler,

82 Gazzâlî, *İhyâ*, 1/151.

83 el-Ahzâb 33/72.

84 Gazzâlî, *İhyâ*, 3/14.

85 İmam Rabbânî, *Mektûbât*, çev. Müstakimzade Süleyman Sadeddin (İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2002), 1/438.

86 Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed Firuzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), 531.

87 Ebû İsmâil Abdullah el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 69.

88 Serrâc, *el-Lüma'*, 96.

ruhları ise en yüce yere bağlıdır. İşte onlar Allah'ın yeryüzündeki halifeleri ve dînine dâvet edenleridir.⁸⁹

Hz. Ali'nin kendilerinden bahsettiği topluluğu Gazzâlî'nin Allah ile ünsiyet ehli kimseler olarak değerlendirmesi mahlûktan kalben uzak olmaları ile alakalıdır.

10. Havf ve Recâ

Gazzâlî tasavvufî hallerden olan havf ve recâyı elde etmenin ilacını anlatırken Hz. Ali'nin şu sözüne yer verir: “*Kim cennete iştiyak duyuyorsa, nefsinin arzularından vazgeçsin. Kim de cehennemden korkuyorsa, haram fiilleri işlemekten vazgeçsin.*” Gazzâlî'ye göre Cennet nefsin istemediği şeylerle alakalı olduğundan, insan cennete girme ümidiyle bu zorluklara tahammül eder. Yine cehennem ise nefsin istedikleriyle alakalıdır. Kişi bunlara ancak cehenneme girme korkusuyla engel olabilir. Ümit ve korku hali ise insanda sabrı meydana getirecektir.⁹⁰

Gazzâlî ümitsizliğin kötülüğü ile ilgili, Allah'ın ümitsizliği haram kıldığını söyler. Hz. Ali bir adamın günahlarının çokluğu sebebiyle ümitsizliğe kapılması üzerine, ona şöyle öğüt vermiştir: “*Senin Allah'ın rahmetinden ümit kesmenin tehlikesi, günahlarından daha büyük bir tehlikedir.*”⁹¹ Gazzâlî'ye göre ümitsizliğe düşenin tedavisi ümittir. Ümitsizliğe düşüp ibâdet etmeyi bırakan ya da aşırı korku ile kendisine ve ailesine zarar verecek kadar ibadete dalan kimseler tedaviye muhtaçtır. Bu tür durumlarda ifrat ve tefritin ortası olan itidali yakalamak gerekir. Vaizlere günahkârlara aşırı ümit vermenin iyi olmayacağı, yine ileri derecede korkutmanın da onları doğru yola getirmeyeceği uyarısında bulunur. Bu konuda Hz. Ali şöyle demiştir: “*Gerçek âlim, insanların Allah'ın rahmetinden ümidini kesmediği gibi, Allah'ın azabından da emin olmalarını sağlamaz.*” Gazzâlî burada ümitsizliğe düşen ve aşırı korkuya kapılanın tedavisi için ümitsizliğin sebeplerini açıklamaktadır.⁹² Ayrıca recâ/ümidin sebeplerini anlatırken Hz. Ali'nin şu sözüne yer verir: “*Kim (çevresindeki) bir günah işler, Allah da dünyada onun günahını*

89 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 340.

90 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 167.

91 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 145.

92 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 146.

örterse, Allah en kerîm olduğu için âhirette onun örtüsünü açmaz. (Çünkü o günahından tevbe etmiş ve bu günahı yaymamıştır.) Kim bir günah işler ve dünyada onun cezasını çekerse, Allah Teâlâ en âdil olduğu için âhirette ikinci bir defa kuluna cezâ vermez.”⁹³

Sonuç

Çalışmanın neticesinde Hz. Ali'nin tasavvuf ile ilgili sözleri, tasavvuf ilminin sahâbe içerisinde baş temsilcisi olduğunu göstermiştir. İmam Gazzâlî İhyâ'sında konularla ilgili İslam büyüklerinin sözlerini aktarırken ilk dört halifeden başlamış ve Hz. Ali'nin o hususta bir sözü varsa nakletmiştir. Diğer tasavvuf klasikleri müelliflerine nazaran Gazzâlî İhyâ'sında Hz. Ali'nin sözlerine daha çok yer vermiştir. Bu durum Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden sonra ilmin ve hikmetin en başta gelen öncüsü olması ile alakalıdır. Gazzâlî'nin incelediği ilimlerin hemen her konusu ile ilgili onun sözlerini tespit ederek yorumlaması, Hz. Ali'nin ilmî üstünlüğünü gözler önüne serme açısından ayrı bir önem arz eder. Tasavvuf ilminde de bu sözler, tasavvuf üzerine yapılan çalışmaların önemli bir kaynağı durumundadır.

Tasavvufun bir bâtın ilmi olması hasebiyle, Hz. Ali'nin tarif ettiği Rabbânî âlim portresinde, tasavvufî bilginin temeli olan kalbî ilme vurgu yapılmıştır. Hatta o sır ilmini taşıyacak ehil kimselerin özlemine dile getirmiştir. Gazzâlî âhîret ilmi olarak nitelediği bâtunî ilmin, ancak mücâhede ve amelle kazanılacağını belirtmiştir.

Sûfîler Kur'ân ilimlerini elde etmede, kalbin rolüne vurgu yaparlar ve bu okuyuş türü ile Kur'ân'ın işârî yorumlarını çıkarırlar. Bu hususta Hz. Ali'nin Kur'ân okuyuşunda kalbin elde edeceği “fehm”e bir diğer deyişle hikmete değinmesi, tasavvufî tefsirin en önemli dayanaklarından birini teşkil eder. Gazzâlî bu tür okuyuşta Kur'ân'daki ilâhî isim ve sıfatları fehm etmekle marifetullahı ulaşılabileceğini söylemiştir.

Tasavvufî hayatın merkezinde kalp vardır. Sûfîler kalbin mahiyeti, ilimleri ve nasıl tasfiye edileceği üzerinde durmuşlardır. Bu konuda Hz. Ali kalplerin özellik olarak yumuşak olması, iyiliğe kap olması gibi hususlara dikkat çekmiştir. Ayrıca kalplerin dinlendirilmesi gerektiğini

93 Gazzâlî, *İhyâ*, 4/ 151.

söylemiş, Gazzâlî de bu dinlenmeyi çok ibâdetle yorulan kalplerin eşle birlikte olarak ya da başka işlerle uğraşarak dinlendirilmesi şeklinde açıklamıştır. Yine kalplerin hastalıklarından bahseden Gazzâlî, tedavisinin Hz. Ali'nin dediği gibi nefsin isteklerinden uzaklaşmak olduğunu belirtmiştir.

Gazzâlî nefis terbiyesini anlatırken Hz. Ali'nin sözlerinden hareketle nefis terbiyesinin kişiye özel olmasını çeşitli örneklerle anlatmıştır. Bunun için kişiyi en çok neler sevindiriyorsa onlardan uzaklaşması gerekmektedir. Nefsi terbiye için riyâzetin şart olduğunu söyleyen Gazzâlî, aynı şekilde mücâhedeye de nefsi hesaba çekerek başlamak gerektiğini dile getirmiştir. Bu konuda Hz. Ali'nin sahâbîlerin nasıl mücâhede yaptıkları ile ilgili örneklerle yer vermiştir.

Gazzâlî, zâhidlerin başı kabul edilen Hz. Ali'nin zühd ile ilgili görüşlerine sıkça başvurmuştur. Hz. Ali'ye göre dünyalıktan yenilen, içilen, giyilen, binilen, nikâhlanan ve koklanan şeyler anlaşılacağını söylemiştir. Bunların dış görünüş olarak cazip geleceğini ancak, aslına bakılırsa hiç de cazip olmadığını misallerle anlatmıştır. Dünyanın gerçek yüzünü tanıyarak ondan uzaklaşılması gerektiğine belirtmiştir. Onu türlü sıkıntılarla dolu bir mekâna ve tehlikeli bir yılanı benzeterek, dünya ile ilişkileri zühd kapsamında kurmak gerektiğini vurgulamıştır. Sabrın iman ile ilişkisini bedendeki başa benzetmiş, ihlas ile ilgili de amelin kabulüne önem verilmesini söylemiştir. Namazda huşûnun ahiret mesuliyeti ile bağlantısına dikkat çekmiştir. Allah'tan ümit kesmeyi günahlardan daha tehlikeli görmüştür.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Abdürrezzak, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Muhammed Abdusselâm Şâhîn. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- Abubakirov, Nurbol. *Gazzâlî'de Kalp Kavramı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Ali b. Muhammed. *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Aynî, Mehmed Ali. "(Nefs) Kelimesinin Mânâları". Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası 4/14 (1930), 46-52.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhü'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nasır en-Nâsir. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necâh, 1422/2001.
- Beyhakî. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *Şuabu'l-İman*. thk. Abdulali Adulhamid. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Câhız, Amr b. Bahr. *Kitâbu'l-Kelimâti'l-Mieti li İmam Ali b. Ebi Talib*. thk. Enver Mahmud Zeynaî. Muhammed Ğâlib Ali Berekât. Kâhire: Dâru'l-Afaki'l-Arabiyye, 2009.
- Ceyhan, Adem. *Türk Edebiyatında Hazret-i Ali Vecizeleri*. Ankara: Öncü Kitap, 2006.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Çolak, Abdullah. "Allah'a Karşı Derin Sevgi ve Saygının Bir Tezahürü Olarak Namazda Huşû". Bilimname: Düşünce Platformu 7/16 (2009/1), 183-206.
- Ebu'l-Hasen Huseyme b. Süleyman. *Min Hadisi Huseyme b. Süleyman el-Kuraşî*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmirî. Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1980.
- Firuzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *Kâmusu'l-Muhîṭ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, İmâm Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed. *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1983.
- Gezgin, Ali Galip. "Kur'an'da "Huşû" Kelimesinin Semantik Analizi". Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi 2/4 (2000), 79-106.
- Herevî, Ebû İsmail Abdullah. *Menâzilü's-Sairîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Hücvîrî, Ali b. Osman Cüllâbî. *Keşfu'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- Hücvîrî, Ali b. Osman el-Cüllâbî. *Keşfü'l-mahcûb*. thk. İ's'ad Abdülhâdi Kındil. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer. *Tefsîriü'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemalüddin. *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sadır, 1414/1993.
- İmam Rabbânî. *Mektûbât*. çev. Müstakimzade Süleyman Sadeddin. İstanbul: Hakikat Kitabevi, 2002.
- İsfahânî, Râğîb. *Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan ed-Davûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali. *Mirkâtü'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Kaşânî, Abdurrezzak. *Istîlâhatu's-Sûfiyye*. thk. Abdu'l-Âl Şâhîn. Kâhire: Dâru'l-Menar, 1992.

- Gazzâlî'nin İhyâ'sında Hz. Ali'nin Tasavvufa Kaynaklık Eden Sözleri Üzerine Bir Değerlendirme*
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed. *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Ellahim, Halid b. Abdülkerim. *Mefâtihu Tedebbürü'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü Melik Fahd, 2004.
- Lalekâî, Ebu'l-Kasım Hibetullah et-Taberî. *Şerhu Usûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâa*. thk. Ahmed b. Sa'd b. Hamdan el-Gamîdî. Riyâd: Dâru Taybe, 2003.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kâtû'l-Kulûb*. thk. Âsım İbrahim Geylânî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Anezî. *el-'Aql ve fehmü'l-Kur'ân*. thk. Hüseyin Kuvvetli. İrbid: Dârü'l-Fikr, 1971.
- Muhâsibî, Haris b. Esed. *el-Kasd ve'r-rücû ilallah (el-Vasâyâ içinde)*. thk. Abdülkâdir Ahmed Ata. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiiyye, 1986.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed. *er-Riâye li Hukûkillah*. thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürraûf. *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fi Terâcimi's-Sâdeti's-Sûfiyye*. thk. Muhammed Erib el-Câdir. Beyrut: Dâru Sadır, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî Müslim b. el-Haccac. *Sahîhi Müslim*. thk. Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Dârü't-Turasi'l-Arabî, 1900.
- Nisâburî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed el-Hakîm. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- Nisâburî, Muhammed Hâkim. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1990.
- Ömer Çelik Meali. Erişim 15 Nisan 2024. /<https://www.kuranvemeali.com>
- Serrâc, Ebû Nasr. *el-Lüma'*. thk. Muhammed Edib el-Câdir. Amman: Dârü'l-Feth, 2016.
- Uludağ, Süleyman. "Kalb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/231. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemî. *Sünenü'l-Tirmizî*. thk. Ahmed Şâkir vd. Mısır: Matbaatu Mustafâ, 1975.
- Tüsterî, Sehl b. Abdullah. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Tâha Abdurraûf Sa'd- Sa'd Hasen Muhammed Ali. Kâhire: Dârü'l-Harem li't-Turâs, 1425/2004.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Bir Dini Tecrübe Olarak Kur'ân'da Huşû". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/15 (2005), 177-190.
- Kutluer, İlhan. "Düşünme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/53. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uyar, Mehmet. "Tasavvufta Kavramlar Arasındaki Anlamsal Bağların Mahiyeti Üzerine Bir Deneme: Nefs ve İlgili Kavramlar Örneği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2016), 170-174.
- Yüksek, Muhammed İsa. "Muhâsibî'nin Fehmü'l-Kur'ân'ı Bağlamında Kur'ân'ı Anlamanın Nelîği/Tefsir İlminin Öncülleri". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 17/2 (Aralık 2023), 536. <https://doi.org/10.18505/cuid.1324849>

